

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР: ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ

© Марина Яковенко, 2011

**Розглянуто процес становлення поняття "інформаційний простір" у межах парадигм філософського знання. Систематизовано визначальні для сьогодення уявлення про простір. Розглянуто головні характеристики інформаційного простору. Нада-
но робоче визначення зазначеного поняття.**

Ключові слова: простір, інформація, культурні зміни, інформаційний простір.

Maryna Yakovenko. Information Space: Philosophical Aspects of Formation of the Concept

In this article the process of becoming of a concept "information space" in the limits of philosophical paradigms is considered. Ideas of space which are defining for nowadays are systemized. Key features of information space are observed. Working definition of this concept is given.

Keywords: space, information, cultural changes, information space.

Постановка проблеми. Традиційні дослідження інформаційного простору, навіть за найширшого розуміння цієї теми, обмежені, як правило, аналізом даних з теорії інформації, теорії культури та соціальних наук. Проте необхідність філософського аналізу цього феномену назріла, як у зв'язку з поширенням цього поняття в науковому обігу, так і у зв'язку з динамічним розвитком інформаційних технологій, що наприкінці ХХ сторіччя почали інтенсивно проникати в життя людини та значно змінили і характер її буття, і світоглядні установки. Інформаційний простір, як такий, є, безумовно, феноменом культури, та навіть не новітньої. "Людина завжди існувала в інформаційному просторі, що її оточував. Розширенню інформаційного простору сприяли поява друкарства і пошти, винахід телеграфу і телефону, відкриття радіо і телебачення. Значний і вирішальний внесок у глобалізацію інформаційного простору внесло масове застосування у всіх сферах діяльності людини сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, які істотно змінюють не тільки спосіб виробництва товарів і послуг, але й організацію і форми проведення дозвілля, реалізації людиною своїх громадянських прав, методи і форми виховання та освіти. Вони впливають на соціальну структуру суспільства, економіку, політику, розвиток суспільних інститутів" [5]. Поза інформацією культура, безперечно, не існує, але сутність інформаційного простору значно змінюється з плином часу, що потребує його нового осмислення та термінологічного уточнення.

Термін "інформаційний простір" на сьогодні не має загальноприйнятого значення. Навіть вільна електронна енциклопедія, що уособлює змістовну квінтесенцію означеного поняття, дає, з одного боку, суто "технічне", а з іншого, таке "гуманітарне" йому пояснення: "інформаційний простір (англ. Information space) це ... сфери в сучасному суспільному житті світу, в яких інформаційні комунікації відіграють провідну роль. У цьому значенні поняття інформаційного простору зближується з поняттям інформаційного середовища" [6], – пояснення, змістовність якого може бути кваліфікована як "невідоме через невідоме".

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою інформаційного простору в аспекті формування образів інформаційного суспільства на теренах вітчизняної науки займаються здебільшого

фахівці-соціологи (В. Щербіна, О. Лобовікова й інші). Соціально-політичні виміри інформаційного простору розглядають В. Карпенко та Ю. Бондар, розвідками соціально-психологічних аспектів інформаційного простору займаються О. Ліщинська, В. Малімон, А. Лобанова, О. Злобіна та інші. Перші філософські дослідження інформаційного простору як феномена культури належать російському науковцеві О. Серьогіну. В них здебільшого відображуються особливості буття інформаційного простору в різних культурних нішах сьогодення. Українські дослідники тільки започатковують роботи щодо смислового уточнення цього поняття на теренах філософського знання.

Формулювання мети статті. Метою нашого дослідження є уточнення змісту поняття "інформаційний простір" через огляд особливостей його формування у межах філософського знання.

Виклад основного матеріалу. Особливість осмислюваного поняття полягає в тому, що воно об'єднує два змістово змінювані терміни: "простір" та "інформація". Сутність термінологічної "невивіреності" пояснюється, з одного боку, швидкою зміною філософських і наукових парадигм, що не сприяє їх усталеності, з іншого, мультипарадигмальністю, що спричинена насиченістю інформаційної складової буття та швидкоплинністю культурних змін.

Відправним елементом поняття "інформаційний простір" є формотвірне поняття "простір", що сьогодні виступає визначальною складовою і для інших, порівняно нових понять, а саме: культурний простір, освітній простір, простір ментальності тощо. Вважаємо за доцільне розпочати свій аналіз саме з цього базового терміна, маючи на увазі не стільки процес його становлення в широкому історико-філософському контексті, скільки значущість тих теорій, що впливають на його сучасний зміст.

Міфологічне світосприйняття є відправним для побудови просторових парадигм. Привертає увагу той факт, що всі уявлення про простір у давнину (чи то період протофілософії, чи власне філософський) були "соціалізованими", тобто відтворювали динаміку культурних утворень: структура простору визначалася і соціальними (що відображують певний тип культури) процесами, і соціальною структурою суспільства (достатньо згадати міфологічні концепції). Своєю чергою, самі ці процеси та їх структура визначаються простором.

Наші просторові уявлення сформовані, безумовно, на засадах європейської ментальності. Але треба врахувати культурне взаємопроникнення, інновативність, що були, за слушним зауваженням Й. Г. Гердера, характерними рисами культури протягом всієї історії людства. Тому не менш значущими є просторові уявлення східних філософських систем.

Говорячи про процес становлення уявлень про простір, зазвичай виділяють дві концепції простору, що сформувались у Давній Греції. Згідно з першою, простір – це нескінченне вмістище речей, арена руху тіл. Таке уявлення відповідало погляду атомістів на природу речей. "Повне" і "порожнє" – два нерозривно зв'язані поняття: атоми (абсолютно "повне") можуть існувати і рухатися тільки в абсолютно "порожньому" просторі-вмістищі. Цій концепції протиставляється концепція Арістотеля, який заперечував згадану теорію, а отже, і заперечення порожнього простору. За його теорією, порожнеча існувати не може, бо вона – це щось, що має величину, і одночасно ніщо, безтілесний початок: ні на що не діє і не зазнає дії; чого не може бути, тому що бути не може. За таких засад робився висновок, що простір – це сукупність місць, займаних тілами.

Хоч у наших знаннях виокремлено уявлення східної філософії щодо простору, привертає увагу той факт, що стародавні уявлення цих народів мали багато спільного з філософськими системами європейської давнини та мають певні концептуальні засновки для сприйняття в сучасності. Так, у перших китайських філософських системах, що виникли на основі поєднання міфологічного світогляду і соціально-політичної практики, простір трактується як все те, що міститься між небом і землею, які є головними початками, оскільки породили все суще, яке структурується відповідно до взаємодії між темним і світлим початками нижчого рангу, структуруючи тим самим і простір. Щодо індійської ортодоксальної філософії, то простір вона розглядає як дуалістичну сутність. З одного боку, він нескінченний і неплотський, структура його визначається матеріальними процесами і тілами, і сам він, своєю чергою, визначає їх. З іншого боку, простір може набувати форм, що мають часові межі, і в загальному випадку ці локальні форми простору мають хронологічні межі.

У середні віки європейські уявлення про простір пов'язані з ідеями божественного творіння світу і створення простору в акті цього творіння, а також з ідеєю активної ролі непросторової субстанції в генезисі простору. (Простір взагалі описувався переважно релігійними і моральними образами-характеристиками).

В епоху Відродження відбувається зміщення уявлень про простір: з'являється поняття абстрактного простору, позбавленого тіл і креаціоністської теоцентричної системи відліку. Його вважають однорідним.

Концептуальні засновки представників Нового часу істотно впливають на формування просторових уявлень сьогодення. Новий виток розвитку культури XVII століття, підготований науковою революцією, привів до того, що абстрактний абсолютний простір "наповнюється" матеріальними процесами і тілами, а відповідне поняття включається в механістичну картину світу. Так, трактування простору в галілейській картині світу, основане не тільки на власне філософсько-світоглядних поглядах, але і на результатах наукових досліджень, надалі так чи інакше впливає на розвиток всіх філософських і природничо-наукових концепцій простору. Галілей робить висновок про існування порожнього простору, який, на його думку, – це викривлене замкнуте порожнє вмістище світу, своєрідна сукупність траєкторій тіл, але не їх об'ємів і не відстаней між ними. Ньютон надалі побудував концепцію абсолютного порожнього простору – вмістища світу. Тобто дилему: світ – у просторі або простір – складова частина світу, що стала підґрунтям просторових уявлень сьогодення, було вирішено [9].

Але проблема простору не стає вичерпною, а розгортається надалі в іншій площині. Виникає ідея множинності простору, яка вимагає цілої низки пояснень загальнофілософського характеру, оскільки, коли говорять про багато просторів, то під ними, як правило, мають на увазі лише частини того самого єдиного простору. На думку І. Канта, "Простір в істоті своїй єдиний; багатообразне в нім, а отже, і загальне поняття про простори взагалі ґрунтуються на обмеженнях" (пер. авт.): [8, с. 51]. Простір, на його думку, як, втім, і всяке інше поняття, треба мислити як "уявлення, яке міститься в нескінченній безлічі різних можливих уявлень (як їх загальна ознака)", зважаючи на те, що жодне поняття не можна мислити так, "ніби воно містить в собі нескінченну безліч уявлень" (пер. авт.): [там само].

На підставі трансцендентального тлумачення поняття про простір Кант робить висновок про те, що "ми зберігаємо емпіричну реальність простору (відносно всякого зовнішнього досвіду), хоча визнаємо трансцендентальну ідеальність його, тобто що простір є ніщо, як тільки ми відкидаємо умови можливості всякого досвіду" (пер. авт.): [там само]. Таке твердження, як і будь-яке інше визнання апіорності наших знань, можна прийняти, зрозуміло, з поправкою на те, що йдеться лише про індивідуальний досвід, а не про філогенез знань про світ.

Трактування простору в найрозгорнутішій формі дав Гегель. У загальному вигляді для нього простір – це найабстрактніша характеристика інобуття ідеї, позбавлена будь-яких якісних визначень, яка визначає істинне у зовнішній, байдужій рядопокладеності моментів. Тим самим Гегель розвиває в об'єктивному напрямку думку Канта про те, що простір є якась "нечуттєва чуттєвість і чуттєва нечуттєвість". Наприклад, Гегель стверджує: "... Простір і час безперервні в самих собі, і тіло, що рухається, одночасно перебуває і не перебуває в одному і тому ж місці, тобто одночасно перебуває в іншому місці, і точно так само одна і та ж тимчасова точка існує і разом з тим не існує, тобто є разом з тим інша точка" (пер. авт.): [3]. Простір, за Гегелем, – це гола форма, якась абстракція – абстракція безпосередньої зовнішності, і воно "цілком безперервно". Справді, якщо те, що наповнює простір, не має нічого спільного з самим простором, якщо "всі .. тут" знаходяться одне поруч з іншим, не заважаючи один одному", то простір є якась точечність, яка, будучи неіснуючою, одночасно є "цілковитою безперервністю" [3].

За матеріалістичним трактуванням, популярним у XIX сторіччі, простір розглядався як такий, що не існує самостійно і незалежно від матерії, його не можна відділяти від протяжних речей і їх взаємного розташування. Основні властивості простору – його загальність, протяжність і координованість його частин; закономірності простору – це, передовсім і тільки, закономірності матерії. Але оскільки матерія існує в різних формах і видах, остільки і простір повинен бути різноманітним за видами та формами. Прийнято вважати, що основними властивостями простору є однорідність, ізотропність і тривимірність.

Але річ у тім, що ці властивості описують конкретні структури простору, а суть філософського трактування структури простору доцільна в найзагальнішому вигляді.

Звернімося до нашого короткого екскурсу в кантівську філософію простору і часу. Від кантівської версії цієї проблеми, зокрема, до його пояснення феномена орієнтування людини в просторі та в часі, виходять переконання М. Хайдеггера. З його погляду, наведена в роботах Канта "психологічна інтерпретація, що Я має щось "в пам'яті", має на увазі, по суті, екзистенціальний пристрій буття-у-світі, оскільки Кант цю структуру не бачить, він упускає і повний "взаємозв'язок конституції можливого орієнтування". З цього "доповнення" до кантівського розуміння природи простору-часу випливає, за логікою Хайдеггера, яку в цьому випадку ми повністю розділяємо, важливий висновок: "Попередня експлікація просторовості внутрімірно підручного і експлікація просторовості буття-у-світі дає вперше передумови, щоб розробити феномен просторовості світу і поставити онтологічну проблему простору" (пер. авт.) [11, с. 133].

Нинішній період розвитку уявлень про простір відзначається узагальненням поглядів на простір, спробами вироблення єдиної теорії, яка зможе об'єднати простір мікро-, макро- і мегасвіту. Таке узагальнення простору можна трактувати як природу в тому значенні, якого надавали їй древні греки, тобто природну реальність навколишнього світу, що постає перед нами. Гусерль, наприклад, підкреслює, що "історичний світ греків, що їх оточує – це не об'єктивний світ у нашому розумінні, це їх "світоуявлення", тобто їхня особиста об'єктивна оцінка світу зі всіма важливими для них реальностями, включаючи богів, демонів й інше... Навколишній світ – поняття, що належить виключно духовній сфері" (пер. авт.) [4, с. 8]. У такому ракурсі розгляду "навколишній світ" в інтерпретації Гусерля збігається з сучасним поняттям простір в аспекті його культурного сприйняття.

На тлі означених теорій, які підготували наші просторові уявлення і надали концептуальну базу філософії XX сторіччя для усвідомлення багатовимірності простору, поняття "інформаційного простору" виникає досить пізно, коли інформація стає невід'ємним атрибутом буття людини. Вперше слово "інформація" (в написанні "informacioun") з'явилося в англійській мові лише в XIV столітті, а сучасне написання "information" усталилося двома сторіччями пізніше. У наступному сторіччі термін "інформація" приходить із Польщі до східнослов'янських мов. Проте лише з середини XX століття "інформація" стає не тільки загальноповсякденним поняттям, але й загальнонауковим, та "досі у науковій сфері воно залишається вкрай дискусійним. Загальноприйнятого визначення інформації не існує, і воно використовується головним чином на інтуїтивному рівні" [7]. Оскільки залежно від галузі використання термін "інформація" має безліч визначень, вважаємо найдоречнішим для нашого дослідження визначення ЮНЕСКО: "універсальна субстанція, що пронизує усі сфери людської діяльності, слугує провідником знань та думок, інструментом спілкування, взаєморозуміння та співробітництва, утвердження стереотипів мислення та поведінки" [там само]. Д. Робертсон називає інформацію "сучасною цивілізацією". Він обґрунтовує свою думку тим, що "інформаційні ресурси обмежують цивілізацію більше, ніж фізичні фактори" [14, с. 236].

Отже, до комплексу міфологічного (що виступає уособленням соціального) і класичного (що уособлює філософські й наукові аспекти розвитку, логіку розгортання понятійних смислів) уявлень про простір, що були притаманні людству протягом тисячоліть, разом зі становленням нової, інформаційної епохи, долучаються й новітні уявлення про простір, що уособлюють певний рівень культурного розвитку.

Перші роздуми відносно наповнення простору інформацією та становлення "розумного" простору – ноосфери – належать, як відомо, нашому співвітчизнику, В.І. Вернадському. Сам Вернадський виділяв такі соціокультурні фактори, що формують ноосферу: поширення людини по всій поверхні планети; розвиток засобів зв'язку і обміну, що інтегрують людей в єдине ціле; відкриття нових джерел енергії (атомна, сонячна тощо); масова демократизація державного устрою; вибух наукової творчості в XX сторіччі [1], які, як бачимо, здебільшого реалізувалися. "Інформаційне середовище завдяки культурній асиміляції техніки виявляється незамінним засобом формування єдності людського розуму – побудови ноосфери, передбачуваної В. І. Вернадським", – вказує Шрайнер (пер. авт.) [12, с. 8].

Одночасно розробляються теорії, що описують різні форми простору та їх взаємодію. Так, А. Моулз робить спробу поєднати теорію інформації з естетичним сприйняттям, що є суто культурним виміром буття людства, про що ми писали раніше [13].

У більшості сучасних розвідок інформаційний простір інтерпретується гранично схематично – як складова частина простору культури, і, одночасно, як особлива галузь фізичного простору, яка може виокремлюватися за заданими характеристиками (наприклад, за носіями інформації). Під час дослідження інформаційного простору важливо вказати не тільки на спадкоємність етапів її становлення, що відповідають певному рівню розвитку культури, а також на той факт, що в аспекті інформаційного середовища вона розвивається за зразком сховища знань. Інформаційний простір дає змогу "робити суспільним надбанням, доступ до якого практично не обмежений бар'єрами простору і часу, системи знань окремих осіб і колективів. Це ставить перед суспільством фундаментальну культурологічну задачу – інтеграцію знань, що дозволяє використовувати в практичній діяльності весь досвід людства, а не протиставляти одне одному фрагменти знань, що накопичені в різних культурах" [12, с.8].

Однією з головних характеристик інформаційного простору є його "трансісторичність", тобто здатність сполучати покоління людей незалежно від того, чи є вони сучасниками в прямому значенні цього слова. Цього аспекту проблеми торкався Х.-Г. Гадамер, який, ставлячи питання про "сучасництво", зупиняється на проблемі трансісторичності інформаційного простору, в якому здійснюється сприйняття тексту: "Позавчорашні і післязавтрішні слухачі, – відзначає він, – завжди належать до тих, до кого ми звертаємося як сучасники до сучасників. Але де пролягає межа, що відокремлює від нас це "післязавтра" і, отже, що виключає того або іншого читача з кола тих, до кого ми звертаємося?" (пер. авт.) [2, с. 459, 460].

Іншою важливою характеристикою інформаційного простору є, на наш погляд, його культурний динамізм, прояви якого, на думку О. В. Сєрьогіна, можна спостерігати майже у всіх сферах життєдіяльності:

"По-перше, інтелектуальна складова стає не тільки домінантою трудової діяльності, але і якісно перетворює простір вільного часу, розширюючи діапазон інтересів і можливостей самореалізації людини і соціуму як у реальному світі, так і в його віртуальному вимірюванні. Віртуальний світ – це своєрідне відображення і вияв законів об'єктивної дійсності, а "віртуальна культура" далеко не завжди є антагоністом національної культури, стаючи іноді її "заломленням".

По-друге, якісно змінюється характер самої інтелектуальної діяльності, яка стає загально-доступною, "планетарно-масовою" і достатньо відкритою зсередини (іноді – відкритою для одночасної участі в дискурсі практично необмеженої кількості суб'єктів інформаційної діяльності). У результаті цих перетворень сама інтелектуальна діяльність значною мірою втрачає характерний для неї ореол "надчасової елітарності" і "цехової замкнутості", що, втім, може розглядатися не тільки як свідчення зростання загальної культури інтелектуальної діяльності, але і як чинник, що знижує цю культуру" (пер. авт.) [10, с. 63].

За таких багатоманітних характеристик доволі складно надати визначення інформаційного простору, яке б охоплювало найвизначальніші показники. Досить часто інформаційний простір розуміють спрощено, як особливу сферу спілкування між людьми. Але, на наш погляд, така характеристика не може претендувати на визначення, навіть в межах вузької дисципліни, тому що у цьому випадку під "сферою спілкування" можуть розуміти не тільки вербальні інформаційні контакти, але й багатоманітні форми обміну інформацією (символічні, комунікативні тощо) між людьми, які належать до різних цивілізаційних, етнокультурних і конфесійних традицій.

Оскільки ми розуміємо простір передовсім як багатоманітний світ культури, який оточує нас, якому людина дає особистісну інтерпретацію, що відображує певний рівень сформованої та присвоєної нею ціннісної складової культури, як робочий варіант інформаційний простір можна визначити як домінантну складову сучасного простору культури, що визначає рівень, характер і спрямованість культурного розвитку та зумовлює її провідні елементи: наукові, духовні та естетичні.

Висновки. Отже, звертаючись до тієї чи іншої парадигми, сформованої в історико-філософському процесі, ми знаходимо підґрунтя просторових уявлень сьогодення. Поняття простору є складним та багатоманітним; формування та змістовність його відображає характер загальнокультурних змін.

Поняття інформаційного простору виникало та упроваджене у науковий обіг досить пізно, в умовах розгалуження інформаційних і комунікаційних технологій, проте поза інформаційним простором культура існувати не може.

На сучасному етапі розвитку філософського знання можна говорити про синтез трьох етапів розвитку уявлень про простір: міфологічного, класичного та інформаційного (маючи на увазі сучасну інтерпретацію останнього). Цей синтез знову гостро ставить проблему співвідношення наших уявлень про простір з реальним простором світу.

За будь-якої інтерпретації природи інформаційного простору, його можна охарактеризувати як форму освоєння реального світу, що вміщує й надає нам певну картину дійсності.

1. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере / [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://lib.ru/FILOSOF/WERNADSKIJ/noos.txt>.
2. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики / Х.-Г. Гадамер / [Пер. с нем. Журинская М. А., Земляной С. Н., Рыбаков А. А., Бузова И. Н.; общ. ред. Б. Н. Бессонова]. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
3. Гегель Георг В. Ф. Философия природы (разделы: "механика", "физика". Название с титула экрана / [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ru.philosophy.kiev.ua/library/katr/hegel_phil_natura1.html.
4. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия / Э. Гуссерль // Культурология XX век: Антология. Кризис культуры. – М.: ИНИОН, 1994.– 201 с.
5. Довгий С. О. Институт телекоммуникаций і глобального інформаційного простору [Електронний ресурс] / С. О. Довгий / Режим доступу: <http://www.itel.nas.gov.ua>. – Назва з титул. екрана.
6. Інформаційний простір [Електронний ресурс] / Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії / Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
7. Інформація [Електронний ресурс] / Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії/ Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
8. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант; [пер. с нем. Н. Лосского]. – М.: Мысль, 1994.– 591 с.
9. Потемкин В. К. Пространство в структуре мира / В. Потемкин, А. Симанов. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990. – 176 с.
10. Серёгин А. В. Информационное пространство как феномен культуры: дис. ... 24.00.01 кандидата культурологии / Серёгин А. В. – М., 2000.– 135 с.
11. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; [Пер. с нем. В. В. Библихина]. — Харьков: Фолио, 2003. — 503 с.
12. Шрайнер Ю. А. Концепции интеллектуальных систем / Ю. А. Шрайнер // Научно-информационный обзор. – М.: Наука, 1988. – 134 с.
13. Яковенко М. Л. Теорія естетичної інформації Абраама Моля в контексті сучасного прочитання / М.Л. Яковенко / Філософські дослідження: Збірник наукових праць.– 2010.– № 12.– С. 125–135.
14. Robertson D. S. The Information revolution / D. S. Robertson // Communication research. – N.Y., 1990.